

S.R.Ələkbərov
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0008-5271-6330
Saidalekperov1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.12.2025

The article was received by editorial board on 01.12.2025

Статья принята к печати 01.12.2025

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI SABİTLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda iqtisadi sabitliyin davamlılığının təmin edilməsində neft-qaz sənayesinin rolu öyrənmək və bu istiqamətdə olan nəzəri yanaşmaları sistemləşdirmək və ümumiləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, riyazi təhlil, analiz və sintez metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – araşdırılmış təhlilin nəticəsindən iqtisadi sabitliyin davamlılığını təmin etmək üçün, neftin iqtisadiyyata təsirlərini qiymətləndirmək və tənzimlənməsi üçün istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Neftin qiyməti beynəlxalq aləmdə baş verən iqtisadi-siyasi proseslərdən aslı olaraq dəyişir. Bu da dövlət büdcəsinə və ölkənin iqtisadi inkişafına təsir edir. Buna görə də neft gəlirlərindən istifadə edib milli iqtisadiyyatın inkişafına digər sahələrinin və iqtisadiyyatın strukturunun səmərəli qurulması üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – İqtisadiyyatın şaxələnmə əmsali, neft gəlirlərinin dövlət büdcənin gəlirlərində payı, neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinə təsiri, hirişman-herfindal indeksi hesablanmış və müvafiq meyillər öyrənilmişdir.

Açar sözlər: ÜDM, neft-qaz hasilatı, iqtisadiyyatın şaxələnmə əmsali, inflyasiya, iqtisadi artım, dövlət büdcəsi, təmərgzləşmə, nominal və real valyuta məzənnəsi və s.

GİRİŞ

Hər bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının ən fundamental tələblərdən biri enerji ilə bağlıdır. Enerji sosial həyatımızın eyni zamanda, sənaye, nəqliyyat, mənzil, ticarət və digər sahələrin davamlı inkişafı üçün əvəzolunmaz bir nemətdir. Buna görə də enerji təhlükəsizliyi hər bir ölkədə iqtisadi və milli təhlükəsizliyin mühüm elementlərindən birincisi hesab edilir. Bunun əsas səbəbi istər ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində, istərsə də qlobal miqyasda iqtisadiyyat inkişaf etdikcə enerji resurslarına olan tələbdə artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, enerji resursları iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir.

Neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin davamlılığının təmin edilməsi üzrə nəzəri baxışlar

İqtisadi sabitlik iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün başlıca şərtidir. İqtisadi sabitlik ərazi baxım-dan kiçik ölkələr üçün xüsusilə aktualdır. Belə ki, ərazi baxımından böyük ölkələrlə müqayisədə ərazi baxımından kiçik ölkələrdə qlobal miqyasda bazar konyukturasının dəyişməsi tez bir zamanda kiçik iqtisadiyyatlı ölkələrdə xoşagəlməz mənfi meyllərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, 2022-ci ildə ərazi baxımından kiçik olan Hollandiyada inflyasiya səviyyəsi 10% olduğu halda, bu göstərici həmin ildə ərazi və iqtisadi baxımdan daha inkişaf etmiş olan Fransada 5.22%, Almaniyada isə 6.9% olmuşdur. Eyni zamanda, 2024-cü ildə isə qeyd edilən göstərici ölkələr üzrə analogi olaraq aşağıdakı kimi şəkil (3.3%, 2%, 2.2%) almışdır.

Müşahidələr təsdiqləyir ki, ölkədə iqtisadiyyatın istənilən sahəsinin inkişafında daxili makroiqtisadi amillər qədər xarici və qlobal mühütdə baş verən meyillərin də nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu baxımdan A.A.Bajasso göstərir ki, sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı daxili inkişaf prioritetləri və xarici mühitin amilləri nəzərə alınmaqla təmin edilməlidir [1.səh.20].

Rus iqtisadçısı isə İ.İ. Kortoev isə bildirir ki, istər ölkə üçün istərsə də təsərrüfat subyektlərinin perspektiv və strateji inkişafı üçün iqtisadi sabitliyin davamlılığının təmin edilməsi olduqca vacib amildir [2.səh.3].

Ümumiyyətlə, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi ilk növbədə ölkə səviyyəsində reallaşdırılmalıdır və sonra isə bu proses müəssisə səviyyəsinə öz həllini tapmalıdır. Nəzəri yanaşmalar təsdiqləyir ki, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və bu əsasda davamlı iqtisadi inkişaf siyasəti bütün ölkələrin hədəflədiyi normativ bir yanaşmadır. Tanınmış Avstriya iqtisadçı Paul Rosenstein-Rodan XX əsrin 60-cı illərində öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlmişdir ki, təkcə iqtisadi inkişaf üçün sabitliyin təmini əsas şərt deyil. Bunun üçün əlavə şərtlərdə vacibdir. Bununla bağlı tədqiqatçı “dominant artım və modernləşmə” nəzəriyyəsində geniş müzakirə açmışdır. P.R.Rodan göstərdi ki, milli iqtisadiyyatın yenilənməsi və inkişafı üçün kapitalın olmasını vacib şərt olaraq irəli sürmüşdür. Başqa sözlə tədqiqatçı ölkələrin zəif inkişafın əsl səbəbini əsasən ölkə iqtisadiyyatında kapital qoyuluş-larının azlığında və ya çatışmazlığında görürdü. Bu barədə hələ tədqiqatçı XX əsrin 40-cı illərində də ilk qeydlərini qeyd etmişdir[3.səh.205].

İqtisad elmində neft-qaz təbii sərvət kimi xarakterizə olunur və əksər alimlər bu təbii sərvətlərin milli iqtisadiyyatların inkişafında önəmli paya malik olduqlarını bildirir. Lakin bununla belə XX əsrin 70-ci illərindən sonra qlobalq miqyasda təhlil aparan bir çox alimin əsrlərində təbii sərvətlərin heç də həmişə mövcud olduqları ölkələrə xoşbəxtlik gətirmədiyi vurğulanır. Bunu da iqtisadiyyatın birtərəfli qayda da formalaşması, milli valyutanın məzənnəsinin bilavasitə təbii sərvətlərdən aslı olduğunu, milli iqtisadiyyatda səmərəli məşğulluğun formalaşmasına imkan verməməsi, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə qeyri-bərabər inkişafa səbəb olması və s. kimi amillərlə izah edirlər. Qeyd edilənlərin nəticəsidir ki, bəzi alimlərin tədqiqatlarında “neft lənəti” və ya “təbii sərvət lənəti” kimi sözlərdən də istifadə etməsi təsadüfi deyildir. Bundan başqa XX əsrin 60-cı illərində Şimal dənizində böyük həcmdə təbii qaz yataqlarının aşkar edilməsi Hollandiya iqtisadiyyatı üçün böyük problemlərə səbəb olmuşdur. Həmin dövüdə təbii qazın hasilatı və ixracı Hollandiyanın milli pul vahidi olan Quldenin məzənnəsinin möhkəmlənməsinə və iqtisadiyyatın birtərəfli formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də dövrü olaraq iqtisadiyyatın diversifikasiya əmsalının hesablanması zəruri hala gəlmişdir.

Ölkə iqtisadçılarından Y.Həsənli qeyd edir ki, ölkənin iqtisadi sahələrinin diversifikasiya dərəcəsi ixracın diversifikasiyasını şərtləndirir. Bu baxımdan Y.H. Həsənli tədqiqatlarında diversifikasiya əmsalını aşağıdakı kimi təqdim edir[4, s.24-25].

$$D = \frac{S^2}{S_1^2 + S_2^2 + \dots + S_n^2}$$

Burada, D- diversifikasiya əmsalını, onun ala biləcəyi qiymətlər isə aşağıdakı intervalda ($1 \leq D \leq n$) ola bilər. Bundan başqa, S^2 – məcmu ixracın həcmi, $S_1^2, S_2^2, S_3^2, S_n^2$ – isə ixracın həcmində digər sahələrin həcmi göstərir. Bununla belə diversifikasiya əmsalının aldığı qiymət

$$D > \frac{n+1}{2} \text{ olduqda ixracın strukturunun tarazlı və ya qənaətbəxş olmasını,}$$

$$D < \frac{n+1}{2} \text{ olduqda isə ixracın strukturunun qeyri-qənaət bəxş hesab edilir.}$$

Təbii ki, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə ölkədə makroiqtisadi vəziyyət ön planda olur. Bundan sonrakı yeri isə ölkədə iqtisadiyyatının strukturu, bazarın mərkəzləşmə və təmərgüzləşmə həddinin müəyyən edilməsi də önəmli olur. Bazırın təmərgüzləşmə həddinin müəyyənəndirilməsi üçün Hirşman-Herfindal indeksindən(HHI) istifadə olunur. Həmin indeks aşağıdakı kimidir[5, s.134-135].

$$HHI = \sum_{i=1}^m D^2$$

Harada ki, HHI - Hirşman-Herfindal indeksi; m – iqtisadi sahələrin payı; D – iqtisadi sahələri əks etdirir. HHI indeksi vasitəsilə bazarın ölçülməsi nəticəsində alınan göstəricilərin iqtisadi meyarlarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

Cədvəl 1

Hirşman-Herfindal indeksinin (HHI) iqtisadi xarakteristikası	
HHI alınan əmsallar	Təmərgüzləşməni xarakteristikası
HHI ≤ 1500	Zəif
1500 < HHI ≤ 2500	Orta
HHI > 2500	Yüksək

Mənbə: https://en.wikipedia.org/wiki/Herfindahl%E2%80%93Hirschman_index

HHI üzrə alınan əmsallar HHI ≤ 1500 olduqda bazarın təmərgüzləşmə səviyyəsi zəif, 1500 < HHI ≤ 2500 aralığında orta və HHI > 2500 olduqda isə təmərgüzləşmənin yüksək olduğu qəbul edilir.

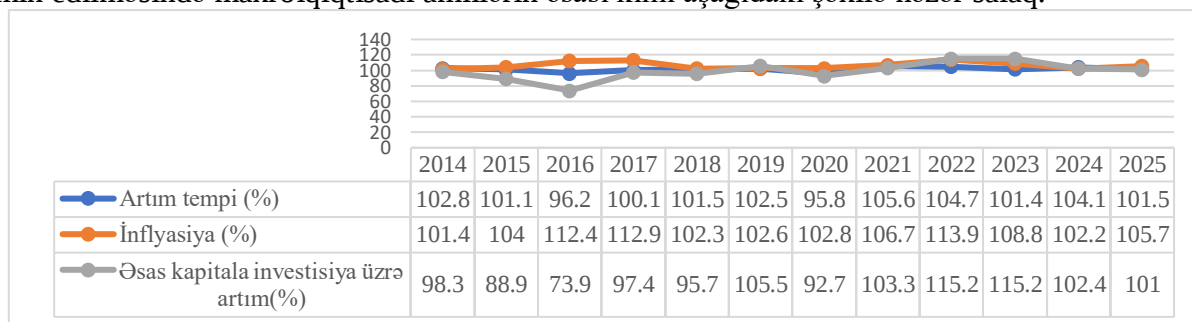
Hesab edirik ki, göstərilən müvafiq nəzəri-metodoloji yanaşmalar əsasında Azərbaycanda iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində neft-qaz sənayesinin rolunun qiymətləndirilməsi maraqlıdır.

Azərbaycanda neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi xüsusiyyətləri

Hesab edirik ki, Azərbaycanda neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi xüsusiyyətlərinə iki aspektdən yanaşmaq olar:

- makroiqtisadi,
- mikroiqtisadi,

Makroiqtisadi səviyyədə bu proses aşağıdakı kimi özünü göstərə bilər. Qlobal aləmdə baş verən proseslərin və trendlərin dəyişməsi təbii olaraq ölkəmizdə də iqtisadi artım tempinin, inflyasiyanın, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların, valyuta məzənnəsi və digər makroiqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olur. Bu baxımdan Azərbaycanda neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində makroiqtisadi amillərin əsası kimi aşağıdakı şəkildə nəzər salaq.

Şəkil 1. Makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası (%)

Hesab edirik ki, ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin Azərbaycanda neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyinə təmin edilməsi xüsusiyyətlərini araşdırarkən onu 5 mərhələyə bölüb təhlil etmək maraqlıdır. Bunlardan birincisi kimi 2014-2015-ci illəri, ikinci dövr kimi 2016-cı il, üçüncü dövr kimi 2017-2019-cu illəri, dördüncü dövr kimi 2020-ci il və nəhayət 2021-ci ildən sonrakı dövrün təhlili maraqlıdır. Birincisi dövr kimi xarakterizə olunan 2014-2015-ci illər demək olar ki, bu dövrdə makroiqtisadi vəziyyət dinamik inkişaf etsə də 2015-ci illərin sonunda manatın məzən-nəsinə müəyyən dalğalanmalar baş vermiş və bu proses 2016-cı ilin birinci rübünə kimi davam etmişdir. 2016-cı ildə inflyasiyanın sürətlənməsinə, iqtisadi artım tempinin zəifləməsinə və əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının daha da azalmasına şərtləndirmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2016-cı ildə manatın məzənnəsinə dəyişikliliyin davam etməsi 2016-cı ildə 16 bankın birdən-birə müflisləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bununda əsas səbəbi manatın məzənnəsinin kəskin olaraq 1 ABŞ dolları 0.80 manatdan, 1.70 manat olması olmuşdur. Lakin təhlil olunan 2014-2016-cı illərdə neft-qaz hasilatında ciddi dəyişikliklər olmamışdır. Bildirmək istərdik ki, 2013-cü ildə neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla) 43.4 mln. ton, 2014-cü ildə 42.1 mln. ton, 2015-ci ildə 41.6 mln. ton,

2016-cı ildə isə 41.1 mln. ton neft qaz kondensatı daxil olmaqla hasil edilmişdir. Statistik təhlildən göründüyü kimi müəyyən azalmalar olsa da bu azalmalar 2011-ci ildən başlamışdır.

Növbəti məhrələ kimi təqdim edilən 2017-2019-cu illər iqtisadiyyatın toparlanması iqtisadi artımın dinamik hal alması kimi xarakterizə olunsada 2020-ci ildə olan pandemiya müəyyən problemlərə və iqtisadi geriləmələrə səbəb olmuşdur. Lakin təhlil olunan 2017 -2020-ci illərdə də neft qaz sənayesi dinamik inkişafa nail olmuşdur. 2021-ci ildən sonrakı dövr isə həm iqtisadi artımda, həm əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında artım olmuş inflyasiya isə tənzimlənən səviyyədə olmuşdur.

Həmçinin neftin beynəlxalq bazarlarda qiymətindəki dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanda neft gəlirlərinin azalmasına və milli valyutanın məzənnəsindəki dəyişiklik və inflyasiya proseslərinin artmasına səbəb ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal miqyasda baş verə bilən makroiqtisadi xoşagəlməz meyllər neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin pozulmasına və nəticədə risklərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin müəyyənləşdirilməsi strukturuna nəzər salmaq. Buna görə də aşağıdakı cədvələ nəzər salmaq.

Cədvəl 2

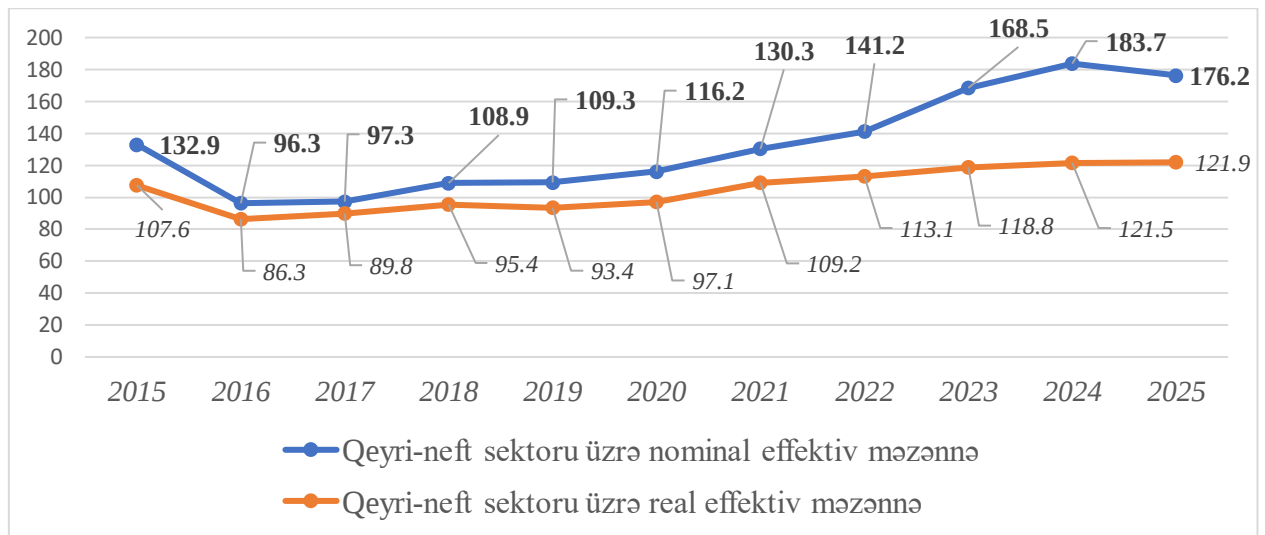
Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində neft və qeyri-neft gəlirləri (%)

illər	neft sektoru üzrə gəlirlər (%)	Qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlər(%)
2014	66.0	34.0
2015	58.4	41.6
2016	52.7	47.3
2017	47.7	52.3
2018	59.5	40.5
2019	56.2	43.8
2020	56.7	43.3
2021	51.3	48.7
2022	50.0	50.0
2023	51.5	48.5
2024	48.4	51.6
2025	48.9	51.1
2026(proqnoz)	42.6	57.4

Mənbə: www.maliyye.gov.az

Dövlət büdcəsində neft-qaz gəlirlərinin azlaması əslində milli iqtisadiyyat üçün mənfi məqamlar deyil, müsbət perspektivlər vəd edir. Digər tərəfdən isə Azərbaycan hökuməti də dövlət büdcəsində neft-qaz gəlirlərinin azlaması perspektivini əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi üçün nəticəəsaslı büdcə xərclərinin hazırlanmasına artıq keçid etmişdir. Həmçinin, dövlət büdcəsində neft-qaz gəlirlərinin azalması qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əsaslı şərait yaradır.

Azərbaycanda neft gəlirlərinin azalmasının səbəb ola biləcəyi ikinci mühüm məqam isə milli valyutanın məzənnəsindəki dəyişiklik və inflyasiya proseslərinin artması təhlükəsidir. Bunun üçün də qeyri-neft sektoru üzrə nominal və real effektiv valyuta məzənnəsinə nəzər salmaq.

Şəkil 2. Qeyri-neft sektoru üzrə nominal və real effektiv valyuta məzənnənin dinamikası(mənbə:<https://uploads.cbar.az/assets/1083f7975af53981fad670fbf.pdf>)

Statistik məlumatlar onu göstərir ki, 2015-ci ildən Azərbaycanda 1 ABŞ dollarının rəsmi məzənnəsi 1.70 manatdır. Lakin, şəkil 2-dən də göründüyü kimi nominal effektiv məzənnəyə müəyyən təziqlər mövcuddur. Bunun nəticəsidir ki, nominal effektiv valyuta məzənnəsi 2021-ci ildən etibarən sürətlə artır. Konkret olaraq 2024-cü ildə təqribən 1.84 olmuşdur ki, bu da o deməkdir, məzənnə mərkəzi bankın rəsmi müəyyən etdiyi məzənnədən yüksək olmuşdur. Lakin, valyuta bazarına Mərkəzi Bankın müdaxiləsi nəticəsində manatın məzənnəsi öz mövqeyini qorumuşdur. Bundan əlavə onu da bildirək ki, Mərkəzi Bank 2027-cı ilə kimi inflyasiyanı 2%-4% aralığında qoruyacağı ilə bağlı və iqtisadi sabitliyin perspektiv dövrə önəm verəcəyi ilə bağlı rəsmi hesabatlarda (inflyasiya və məzənnə) bağlı konkret qeydlər edir.

Fikrimcə, Azərbaycanda neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi xüsusiyyətlərinin mikro səviyyədə təhlili də maraqlıdır. Ölkəmizdə neft-qaz sənaye müəssisələrində iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi xüsusiyyətləri öyrənilərkən ilk növbədə xam neft və təbii qaz hasilatı üzrə əsas göstəricilərə nəzər salmaq faydalıdır.

Xam neft və təbii qaz hasilatı üzrə əsas göstəricilər üzrə cədvəl-3-in məlumatları göstərir ki, 2019-cu ildə bu istiqamət üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı cəmi 31 olmuşdur ki, bunlardan da 9 və ya 29% dövlət müəssisələri 22-i və ya 71% isə qeyri-dövlət müəssisələri olmuşdur. Təhlil üçün qeyd edilmiş 2024-cü ildə isə bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 4 vahid və ya 12.9% artaraq 35 çatmışdır ki, bununda 8-i və ya 22.9% dövlət, 27-i və ya 77.1% isə qeyri-dövlət müəssisələri olmuşdur. Göründüyü kimi, son 2023-2024-cü illərdə dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən neft və təbii qaz hasilatı üzrə sənaye müəssisələrinin sayında azalma, qeyri-dövlət bölməsində isə nisbətən artım vardır.

Cədvəl 3

Xam neft və təbii qaz hasilatı üzrə əsas göstəricilər

Göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Artma+, azalma-
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	31	32	33	35	34	35	12.9
dövlət	9	9	9	9	8	8	-11.1
qeyri-dövlət	22	23	24	26	26	27	22.7
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, (milyard man.)	29.3	19.3	33.7	62.3	42.1	38.2	30.7
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	62.3	51.9	61	72.1	62.6	58.9	-5.5

Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	73.9	63.8	71.6	81	72.1	68.9	-6.8
Neft hasilatı (qaz kondensatı daxil olmaqla), mln. ton	37.5	34.5	34.6	32.6	30.1	29.1	-22.5
o cümlədən əmtəəlik	37.5	34.5	34.5	32.6	30.1	29.0	-22.6
Qaz hasilatı, milyard kub metr	35.6	37.1	43.9	46.7	48.5	50.4	41.6
o cümlədən əmtəəlik	24.5	26.5	32.6	35.0	36.4	38.6	57.5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Eyni zamanda, 2019-cu ildə ölkənin xam neft və təbii qaz hasilatı sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal olunan məhsulun həcmi 29.3 milyard manat səviyyəsindən təqribən 9 milyard manat və ya 30.7% artaraq 2024-cü ildə 38.2 milyard manat olmuşdur. Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində xam neft və təbii qaz hasilatı sahənin payı ədədi orta kimi 61.3% təşkil etmişdir. Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı isə 73.9%-lə 68.9% arasında dəyişir.

Azərbaycan ixracının strukturunun neft və təbii qazdan asılılığına diversifikasiya nöqtə-nəzərən diqqət edək və bunun üçün aşağıdakı şəkildə (şəkil 3) nəzər salaq.

Şəkil 3. İxrac üzrə diversifikasiya əmsali

2019-2024-cü illərin əsas malların ixracının dinamikası haqqında statistik məlumatların təhlili əsasında hazırlanan şəkil 3-nin analizi onu deməyə əsas verir ki, milli iqtisadiyyatda neft hasilatı və ona müvafiq xam neft eləcə də neft məhsullarının ixracı azaldıqca ixracda diversifikasiya dərəcəsi yüksəlir. Bildirmək istərdik ki, ixracın diversifikasiya əmsali təhlil üçün götürülən 2019-2024-ci illərdə 38 məhsul növü üzrə reallaşdırılmışdır. Buna görə də aşağıdakı cədvəle nəzər salaq.

Cədvəl 4

Diversifikasiya əmsali ($D = \frac{n + 1}{2}$)

İllər	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Diversifikasiya əmsali	19>2.92	19>3.42	19>3.87	19>4.20	19>4.23	19>4.07

Müəllif yanaşması

Cədvəl 4-ün məlumatları göstərir ki, perspektiv dövrdə ixracın strukturunun daha səmərəli qurulması üçün əlverişli imkanlar yaranacaqdır.

Aparılan təhlillər onu göstərir ki, neft hasilatı ümumən azalsada ÜDM-nin tərkibində digər sahələrlə müqayisədə hələdə xüsusi çəkisi yüksəkdir. Belə ki, 2019-cu ildə mədənçixarma sənayesinin ÜDM-də payı 35.2%-dən azalaraq 29.4% enmişdir. Eyni zamanda, sənayenin sahə strukturunda xam neft və təbii qaz hasilatının payı da azalmağa doğru meyl etmişdir. Belə ki, 2019-cu ildə sənayenin sahə strukturunda xam neft və təbii qaz hasilatının payı 62.3% olmuşdursa bu göstərici 2024-cü ildə 58.9% düşmüşdür.

Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin cari vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün ÜDM-in istehsalı üzrə iqtisadi fəaliyyət növlərinin təmsalında nəzərdən keçirmək faydalıdır. Belə yanaşma milli iqtisadiyyatda cari vəziyyəti daha düzgün qiymətləndirməyə imkan verəcək və digər tərəfdən isə

iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında neft-qaz sektorunun önəmini göstərəcəkdir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq Azərbaycanda ÜDM-in istehsalı üzrə iqtisadi fəaliyyət növlərini HHI əsasında hesablamaqla iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə təmərgüzləşmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək olar. ÜDM-in istehsalı üzrə HHI-nin, hesablaması prosesinə və alınan nəticələrə nəzər salmaq maraqlıdır.

Cədvəl 5

HHI üzrə hesablama nəticəsində alınan əmsallar

	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	32.4	45.4	54.1	72.5	87.4	97.0
Mədənçıxarma sənayesi	1240.7	703.3	2023.7	6866.9	3175.2	2618.1
Emal sənayesi	25.0	37.2	68.0	95.1	75.9	83.1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	0.9	1.5	2.3	3.1	3.3	3.3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Tikinti	55.5	62.1	58.3	79.9	110.6	136.5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	99.9	132.9	165.6	227.7	313.3	346.6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	35.3	50.8	77.5	125.2	116.3	147.8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	5.8	1.3	2.6	7.9	13.6	18.1
İnformasiya və rabitə	3.2	4.5	5.1	6.5	8.8	10.9
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	3.4	4.2	5.8	8.8	14.4	16.4
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	8.6	11.1	14.3	16.6	25.4	32.8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	2.4	2.8	3.5	5.5	8.1	11.9
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	0.3	0.6	0.6	0.8	1.3	1.7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	9.2	15.9	22.4	38.2	48.6	54.0
Təhsil	8.5	13.8	16.6	22.8	30.3	34.3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	3.0	6.9	6.2	10.0	11.6	14.4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	0.5	0.5	0.9	1.3	1.4	1.6
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1.1	1.2	1.6	2.5	3.5	3.5
HHI üzrə alınan əmsal	1535.9	1096.2	2529.3	7591.2	4048.9	3632.2

Qeyd: Cədvəl <https://www.stat.gov.az> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanıb.

Beləliklə də HHI üzrə hesablama aşağıdakı kimi nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir. Məlum oldumdur ki, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ÜDM-in istehsalında müəyyən təmərgüzləşmə meyilləri sezilir ki, bu da 2021-2024-cü illərdə xüsusilə böyük həcmdə olmuşdur. Bunun səbəbi isə mədənçıxarma və ya neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatın digər növləri ilə müqayisədə daha çox məhsul istehsal etməsi ilə bağlıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, ölkədə istehsal olunan ÜDM-in böyük həcmdə neft-qaz sənayesinin payı vardır.

Hirşman-Herfindal indeksi üzrə alınan əmsallar

HHI Əmsalının Kriteriyaları	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Konsentrasiya Səviyyəsi
HHI ≤ 1500		1096.2					Zəif
1500 < HHI ≤ 2500	1535.9						Orta
HHI > 2500			2529.3	7591.2	4048.9	3632.2	Yüksək

Qeyd: Cədvəl müəllif hesablamalarına hesablanıb

Eyni zamanda, Cədvəl 6-in məlumatları göstərir ki, 2021-2024-cü illərdə milli iqtisadiyyat daha çox neft-qaz sənayesi üzrə konsentrasiya olunmuşdur. Belə vəziyyət isə milli iqtisadiyyatda diversifikasiya olunmasını zəruri edir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz sənayesi iqtisadiyyatın bazası hesab edilir. Bu sahədə ciddi dəyişikliklər milli iqtisadiyyatın əksər sahələrinə təsir etmək imkanına malikdir. Xüsusən də neft gəlirlərinin azalması nin dövlət büdcəsində qeyri-neft gəlirlərinin artmasını şərtləndirir. Dövlət büdcəsində neft-qaz gəlirlərinin azlaması əslində milli iqtisadiyyat üçün müsbət məqamlar vəd etsə də 2019-2024-cü illər üzrə hesablanan diversifikasiya dərəcəsinin aşağı olması olduqca düşündürücüdür. Belə ki, təhlil üçün götürülən 2019-2024-ci illərdə 38 məhsul növü üzrə hesablanan diversifikasiya əmsalının yüksək səviyyədə qalması artıq bu istiqamətdə ciddi tədbirlərin görülməsini də zəruri edir. İkinci mühüm amil isə Azərbaycanda neft gəlirlərinin azalmasının milli valyutanın məzənnəsindəki dəyişiklik və inflyasiya proseslərinin artması təhlükəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanılmasının əsas səbəbi neft gəlirləridir. Neft hasilatı azaldıqca təbii olaraq neft ixracı və buna müvafiq neft gəlirləri də azalacaqdır. Belə vəziyyət isə xoşagəlməyən meyillərin artmasına səbəb olacaqdır. Digər tərəfdən isə inflyasiya proseslərinin baş verməsi və qlobal miqyasda baş verən qeyri müəyyənliklərdə inflyasiya prosesinin sürətlənməsinə və manatın məzənnəsinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Artıq danılmaz faktdır ki, Neft gəlirləri azaldıqca manatın məzənnəsini də mövcud səviyyədə saxlamaq çətin olacaqdır.

Eyni zamanda, neft-qaz hasilatı ildən-ilə azalmasına baxmayaraq iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ÜDM-in istehsalında müəyyən təmərgüzləşmə meyilləri sezilir ki, bu da 2021-2024-cü illərdə xüsusilə böyük həcmdə neft-qaz faktoru ilə bağlı olduğunu göstərir. Daha dəqiq mədənçıxarma və ya neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatın digər növləri ilə müqayisədə daha çox məhsul istehsal etməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın yalnız bir sahəsindən böyük həcmdə gəlirlərin gəlməsi iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını səmərəsizliyi prinsiplərindən artıq uzaqlaşmağın vaxtının çatdığını göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бжассо А.А., Козюбро Т.И. Концепция устойчивого развития компании: методические подходы, модели // International Journal of Humanities and Natural Sciences - 2021 - № 3–1(54) - С. 19-22.
2. Кортоев, И.И. Вопросы разработки и применения методики стратегического анализа устойчивого развития организации нефтегазового сектора / И. И. Кортоев // Вестник евразийской науки. - 2022. - Т. 14. - № 3
3. Rosenstein-Rodan P.N. Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe // The Economic Journal, Vol. 53, No. 210/211, 202-211.
4. Həsənlı Y.H., Murtuzayeva M., Sadiq S., Əsgərov İ. İqtisadi inkişafın sahələr üzrə şəxələnməsi: diversifikasiya əmsalı.// AMEA İqtisadiyyat institutu, Elmi Əsərlər I buraxılış s.24-28,
5. Леонова, К.С. Формирование и реализация концепции устойчивого развития в Российской Федерации // РСМ. 2022. №1., 225-240
6. www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals
7. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_oil_and_gas_companies_by_revenue

8. <https://www.iea.org/>

9. Янченко, Е.В. Нефтегазовая отрасль промышленности в контексте устойчивого развития экономики в постпандемический период / Е. В. Янченко // Актуальные проблемы экономики и менеджмента. – 2021. – № 2(30). – С. 151-161

10. Елдар Шахбазов. «Управление рисками в проблеме обеспечения энергетической безопасности» Баку-2007-стр-144.

11. <https://oilprice.com/futures/wti/>(West Texas Intermediate)

12. <https://www.iea.org/data-and-statistics>]

S.R.Alekperov

PhD student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

ORCID 0009-0008-5271-6330

Assessment of the role of the oil and gas industry in ensuring economic stability in Azerbaijan

Abstract

The purpose of the study is to study the role of the oil and gas industry in ensuring the sustainability of economic stability in Azerbaijan and to systematize and generalize theoretical approaches in this direction.

Research methodology - comparative analysis, logical generalization, systematic approach, mathematical analysis, analysis and synthesis methods were used in the research work.

Applied significance of the study - the results of the research can be used to ensure the sustainability of economic stability, to assess and regulate the effects of oil on the economy.

Research results - The price of oil varies depending on the economic and political processes taking place in the international arena. This also affects the state budget and the economic development of the country. Therefore, using oil revenues can be useful for the development of other sectors of the national economy and the effective construction of the structure of the economy.

Originality and scientific novelty of the study - The diversification coefficient of the economy, the share of oil revenues in the state budget revenues, the impact of oil revenues on the state budget, the Hirschmann-Herfindahl index were calculated and relevant trends were studied.

Keywords: GDP, oil and gas production, economic diversification coefficient, inflation, economic growth, state budget, centralization, nominal and real exchange rate, etc.